

El Museu Memorial de l'Exili (MUME): la via de l'art com a reactualització contínua de l'exili

Jordi Font Agulló
Director del MUME

Sens dubte, els esdeveniments històrics ocorreguts durant el segle XX i en les dues primeres dècades de l'actual palesen de manera clara que l'exili i l'emigració han esdevingut la gran experiència humana de la nostra època (Augé 2012:41). En aquest sentit, un centre com el MUME, tot i que posseeix una forta connotació històrica com habitualment correspon als anomenats museus de memòria, és obvi que el seu eix temàtic, l'exili republicà, el situa, pels paral·lelismes amb l'actualitat, en el centre de les problemàtiques culturals i sociopolítiques del present. De fet, tal com estipula l'ICMEMO (organisme vinculat a l'ICOM), el MUME no seria necessàriament un museu d'història, sinó més aviat s'hauria de considerar com un dispositiu que concedeix tanta importància a la divulgació dels fets del passat com a la creació d'un discurs amb forts vincles amb l'actualitat.

Efectivament, la transferència de coneixements sobre la Guerra Civil espanyola, el franquisme i, especialment, l'exili republicà no limiten la funció del centre com a generador de debats i de reflexió crítica que poden tenir una utilitat en el moment present. Contràriament, no resulta trivial afirmar que en aquest cas la prospecció en el passat recent no consisteix només en una mera lliçó d'història, sinó que pot comportar una lliçó de cara al futur. Per una part, sens dubte, això és així perquè a l'Estat espanyol, en l'àmbit dels museus, perviu encara un retard endèmic pel que fa a un tractament normalitzat del que hauria de ser una veritable recuperació de la memòria democràtica. No existeix, com és sabut, un museu estatal sobre la Guerra Civil que atengui de manera completa i complexa un esdeveniment històric de tanta incidència i transcendència fins als nostres dies (Rodríguez 2012:269-303). És més, ens trobem davant el despropòsit de l'existència, fins i tot amb aportacions econòmiques de l'Estat, d'un monument commemoratiu com el Valle de los Caídos que no és altra cosa que l'encarnació sense manies de l'apologia del règim franquista.

Si fem alguns matisos, també cal dir que en alguns dels museus d'història militar (Rodríguez 2013:82-96) existeix una secció dedicada a la Guerra Civil. Sovint, aquesta tipologia de centres museístics, en el decurs dels anys, han anat modificant el seu discurs segons la conjuntura política. És a dir, que de l'exaltació dels vencedors en els anys dictatorials es va passar, en l'etapa de la transició a la democràcia, a la configuració d'una lectura asèptica, en què el conflicte està quasi absent i, sobretot, deixant de banda si són

adequades o no les propostes museogràfiques, s'eviten voluntàriament els debats sobre tot allò que s'ha vingut denominant “memòria històrica” des de l'inici del segle actual.

En general, des de l'àmbit museístic es projecta una visió fragmentària del que ha estat l'esdeveniment angular del segle XX en un territori divers i plurinacional. Precisament, aquesta diversitat territorial i cultural, si bé, com és obvi, pot ser un factor que no posa fàcil la possibilitat d'elaborar un relat consensuat sobre el passat, també és cert que ha obert el camí per trencar la paràlisi estatal alarmant, la qual cosa ha permès en la darrera dècada l'elaboració en l'àmbit públic de relats històrics i memorials centrats en l'aproximació a la veritat i en l'execució de polítiques amb voluntat reparativa. Per a dur a terme aquesta tasca, a Catalunya, per exemple, s'han utilitzat diversos instruments. Des de l'aprovació d'una llei pròpia de memòria (Llei del Memorial Democràtic, octubre de 2007) a l'impuls, amb els seus alts i baixos, d'una xarxa d'espais de memòria. En aquesta xarxa, el MUME, des de la seva obertura el 2008, hi ha tingut un paper rellevant com a centre de referència en relació amb la temàtica frontera/exili.

En primer lloc, s'ha de remarcar que la seva naturalesa museística ha trencat amb el discurs suposadament neutral a l'entorn del conflicte civil tan predominant encara avui, tal com s'ha assenyalat, en infraestructures museístiques estatals. Al MUME, no hi ha un to de condescendència reconciliadora. Més aviat qui recorre el sentit de la visita de l'exposició permanent es troba amb un discurs marcadament antifranquista i filodemocràtic. No obstant això, no es tracta d'un militantisme simplista. El propòsit primordial és teixir una contramemòria que reculli el cúmul de lluites que van fer front a la dictadura franquista i que posi en valor els moviments i actituds a favor de la democràcia i els drets humans. La contramemòria és la memòria dels vençuts, en què l'exili hi ocupa un lloc preeminent. És a dir, el dispositiu museístic adopta un caràcter reivindicatiu, però també inclusiu, ja que es pretén incorporar, en els discursos públics que conformen l'imaginari col·lectiu, la rellevància d'un passat fins fa pocs anys deixat de banda.

Em definitiva, en allò que concerneix al MUME, en el transcurs de deu anys d'activitat s'ha anat aconseguint, almenys al Principat i no sense dificultats a causa de la crisi econòmica, que el centre museístic contribueixi a la consolidació del coneixement de l'exili republicà com una memòria pròpia del país, d'importància capital. De manera que ha fet possible la “desprivatització” (Maceira 2012) de memòries personals que havien romàs recloses, a vegades arran de la por interioritzada dels vençuts, i altres, a causa de la indiferència social respecte al passat que va regnar durant un temps dilatat després del procés de la transició a la democràcia. Indubtablement, formar part d'aquest engranatge ha comportat que el MUME es pugui considerar com una infraestructura amb un alt caràcter pedagògic. Restituir i reconèixer la memòria de l'exili republicà significa també aportar una mirada

autocrítica i reflexiva sobre les vicissituds pretèrites d'una societat i, alhora, és una eina útil per actuar en el mateix present. Drets humans i valors democràtics haurien de ser indissociables de les societats avançades i una forma de reforçar-los és fonamentant el coneixement històric en el rigor. Aquesta és la tasca més complicada en el camp de la memòria, no poques vegades trufada de discursos militants o contaminada per patrons hegemònics com seria el cas del paradigma de la víctima que ha fet, justificadament, tanta fortuna en el cas de la Shoah i que no sempre, com és lògic, és traslladable a totes les realitats històriques. En el cas de l'exposició permanent del MUME, alguns analistes (Rodríguez 2013-a) addueixen que detecten en la posada en escena un cert mimetisme amb el model de la Shoah, el qual no acabaria d'encaixar amb la realitat exílica republicana. En veritat, resulta difícil sostreure's davant la força del sistema memorialístic estructurat a l'entorn de la Shoah i això suposa que en el futur s'hauran de fer algunes correccions en l'àmbit museogràfic. Tanmateix, aquesta circumstància no hauria de desmerèixer l'aposta del MUME pel foment d'un compromís cívic que té el seu epicentre tant en la dignificació de l'exili republicà, com en la promoció d'una interpretació de l'exili com un fenomen essencial per entendre els grans reptes que plantegen el present i el futur.

Així, doncs, per altra banda s'ha de destacar que el MUME no ha actuat durant aquest període al marge del que va deixar escrit, a la fi del segle XX, Edward W. Said (2005). Encertadament, l'intel·lectual palestí va venir a dir que l'esdeveniment únic i més important de les últimes dècades ha estat l'enorme migració humana com a conseqüència d'un món en permanent agitació. Guerres, processos descolonitzadors i neocolonitzadors, revolucions polítiques, implantació de règims polítics despòtics i repressors, enfrontaments identitaris i religiosos, així com successos devastadors com la fam i les conseqüències de desigualtats cròniques han estat i són les causes principals d'un flux constant de moviments forçats de població. El resultat de tot això és que, a l'inici del segle XXI, les xifres de persones refugiades i desplaçades no ha fet més que augmentar. Si bé a Catalunya, i també al conjunt de l'Estat espanyol, l'exili forma part del nostre patrimoni històric amb moltes carències, encara per resoldre des de l'àmbit memorialístic, és també irrefutable que l'exili com a problemàtica global contemporània ha passat a ser una presència fixa a les nostres vides.

A les portes d'Europa s'apilonen centenars de milers d'éssers humans desarrelats, errants, no poques vegades clandestins i exclosos, que viuen tenallats entre el que han deixat enrere i un present marcat per la inadaptació a un lloc i a una realitat que no reconeixen com a propis. Les conseqüències d'aquestes situacions, com no pot ser d'altra manera, són l'aparició de múltiples disfuncions de caire psicològic i social en l'esfera personal que, freqüentment, tenen també una traducció en les memòries col·lectives que erigeixen

les comunitats exiliades. Privacions que també pateixen els suposats migrants per mòbils econòmics. Concedir una condició exílica a la migració en general significa, d'acord amb algunes corrents interpretatives, donar, tal com es mereix, un contingut polític al que ha esdevingut una normalitat inadmissible. Davant d'aquest ordre mundial governat pel caos i el desequilibri, els refugiats polítics actuals i els migrants per raons econòmiques o mediambientals són també uns subjectes a tenir en compte des del MUME. D'alguna manera, del passat de la Guerra Civil i l'exili republicà es poden extraure analogies comparatives amb l'època actual, però el més important és que el coneixement dels patiments dels nostres conciutadans pot ajudar a crear sentiments d'ajuda i empatia vers aquells que pateixen avui els estralls de l'exili.

En resum, es pot afirmar que el MUME, seguint els principis del que es coneix com a nous museus de societat (Rogé; Boyà; Alcaide 2010:155-195), adopta el caràcter de un instrument que s'ubica en la medul·la de problemàtiques ben actuals. D'una banda, el centre museístic juga un paper rellevant en l'àmbit del desenvolupament de polítiques públiques de memòria i, per tant, ocupa un lloc significatiu en un debat que segueix viu i irresolt. De l'altra, si tenim en compte les crisis humanitàries que no s'aturen, la temàtica quasi monogràfica del museu el col·loca en l'eix de problemàtiques d'ordre polític i cultural extremament candents. En definitiva, en el decurs d'una dècada, el passat recent va sent convocat en el present no tan sols per prendre consciència de les arrels democràtiques de la societat en què vivim, sinó també per, a partir de l'exemple d'aquests esdeveniments pretèrits, tenir eines per configurar una guia d'orientació. És a dir, un mapa cognitiu que permeti establir comparacions, avaluacions crítiques i que sigui un marc que ens doti per actuar solidàriament.

Aquesta acció del MUME, descrita en les línies anteriors, s'ha anat teixint des de la promoció de l'exposició permanent, però també a través de la seva activitat expositiva temporal, sovint centrada en les mostres artístiques, les quals condensen aquesta voluntat de restitució d'un patrimoni en vies de desaparició. Aquesta política expositiva ha permès, després d'una dècada transcorreguda, organitzar quasi una seixantena d'exposicions a la sala principal d'exhibició temporal (encara que no totes exclusivament artístiques) i al voltant d'una vintena en la petita secció "Art i memòria. Propostes artístiques contemporànies".

Seguirem, doncs, un relat més o menys cronològic per referir-nos succintament a algunes d'aquestes exposicions que pensem que han tingut un ressò important en l'àmbit de la recuperació d'artistes i obres realitzades a l'exili o bé que l'exili i la seva experiència en són la seva raó de ser. Un exemple pertinent podria ser, per exemple, l'exposició "Febrer 1939. L'exili dins la mirada de Manuel Moros", programada el febrer de 2009. En aquest

cas concret, fou l'oportunitat per presentar una obra fotogràfica pràcticament inèdita, realitzada per un pintor afeccionat a la fotografia, com era el cas de Manuel Moros, el qual residia a Cotlliure el 1939. Es tracta d'un treball fotogràfic molt rellevant que reflecteix el moment dramàtic del pas de refugiats entre Portbou i Cerbera l'hivern de 1939. Es va posar en valor un fons fotogràfic pràcticament desconegut fins aleshores. Una tasca com aquesta, la recuperació d'un fons fotogràfic de vàlua artística i històrica, és el que dona sentit a un equipament com el MUME.

Alhora, des del MUME també sempre s'ha considerat important l'aproximació, per mitjà de l'àmbit visual i artístic contemporani, a realitats més pròximes en el temps. Per exemple, podríem esmentar l'exposició fotogràfica "Israel-Lebanon, 2006" i "Ausencias" presentades l'any 2008. En aquest cas es proposava la generació d'un vincle i coneixement amb zones afectades per les violències polítiques. El conflicte entre Palestina i Israel es mostrava a través de la mirada de reputats fotoperiodistes com Heidi Levine, Ziv Koren, Michael Robinson Chavez i Stephanie Sinclair, coneguts per les seves publicacions a *Time*, *Newsweek*, *Stern*, *Chicago Tribune*, *Paris Match* o *Washington Post* entre altres. "Ausencias", per la seva banda, una obra fotogràfica de Gustavo Germano, pròxima al llenguatge de la instal·lació artística, il·lustrava catorze casos concrets de persones desaparegudes víctimes de la dictadura militar argentina (1976-1983), i permetia introduir la visió comparativa amb altres situacions històriques afectades per la conflictivitat política i la violació dels drets humans.

Sens dubte, l'expressivitat artística com a factor testimonial i, alhora, com a instrument per apre(h)endre les condicions vitals de l'exili i fenòmens col·laterals com són, malauradament, la gran diversitat de violències polítiques a què són sotmesos els individus, és un dels punts forts de la programació expositiva del MUME. Una excel·lent mostra del que s'està remarcant és l'exposició "Els diaris de Josep Franch-Clapers", inaugurada l'estiu de 2009 (Parramon... 2009). A partir d'una obra pictòrica, que va veure la llum en el context difícil dels camps d'internament de França i de la posterior ocupació alemanya durant la Segona Guerra Mundial, es posava de manifest que el dibuix també fou una eina eficaç per tal de reflectir i registrar una quotidianitat atapeïda de dificultats. A la mostra es podia veure l'obra testimonial del pintor Josep Franch-Clapers, ell mateix refugiat republicà. Un treball fet in situ durant el seu pas pels camps de Sant Cebrià i Gurs, així com en el seu internament en un Grup de Treballadors estrangers a Saint Rémy. Sens dubte, un veritable arxiu visual, un quadre d'època i de llocs construït des de la plasticitat de la pintura, però que tenia una gran connexió amb el que es coneix com la transmissió de l'experiència. Altres exposicions en aquesta línia foren les realitzades a l'entorn per exemple dels cartellistes Josep Subirats i Helios Gómez, ambdós internats en

campes francesos. L'art com testimoni del passat i l'art com a instrument problematitzador d'un temps més proper. En aquest darrer sentit, uns títols com “*Victimas de bombardeos serbios a zona croata por encima de las posiciones bosnias en Mostar*. (A partir de imatge aparecida en Tve-1)” o “*Seis niños murieron ayer en Sarajevo alcanzados por el fuego de los morteros cuando jugaban con sus trineos en la nieve, sábado 22 de enero de 1994*. (A partir de fotografia de Reuters)” ens traslladen a la primavera de 2010, quan el MUME va exposar el projecte “J'est un je” del pintor Simeón Saiz Ruiz. Es tractava d'un projecte que, a partir del pretext de crear pintures de víctimes de les guerres balcàniques dels anys noranta del segle passat, posava en entredit el paper dels mitjans de comunicació en la generació i transmissió de les imatges. Art, doncs, reflexiu i meditatiu molt en sintonia amb el propòsit del MUME de fomentar l'estímul de la formació crítica de la ciutadania amb la finalitat de posar en qüestió allò que, aparentment, és objectiu i acceptat com la veritat sense discussió.

Tornant al món de l'exili republicà, l'octubre de 2011, es va inaugurar l'exposició “Virgilio. Virgili Batlle Vallmajó. La radicalitat estètica d'un pintor català anarcosindicalista exiliat a Tolosa” (fig.1), comissariada per l'historiador de l'art, Narcís Selles (2011). Una mostra que responia, una vegada més a la política de recuperar artistes d'interès que, a causa de la instauració de la dictadura franquista, van emprendre el camí de l'exili. En aquest cas no es tractava d'una obra qualificada de directament testimonial, sinó que es descobria l'obra que un autor quasi desconegut, Virgili Batlle Vallmajó, va dur a terme en el seu exili, optant, enfront de la misèria i les penalitats quotidianes, per la creació d'un món plàstic fet d'ordre, puresa i idealitat. En aquest cas, s'evidenciava com l'experiència de l'èxode va possibilitar a un artista jove entrar en contacte amb corrents estètiques presents en la terra d'acollida, França. Personatges quasi anònims com el cas de Virgili Batlle, però importants per la seva contribució en aquest cas pictòrica, o personatges molt més coneguts han estat objecte d'atenció en el programa d'activitats del MUME durant aquest decenni de trajectòria.

Tanmateix, quan es tracta d'algú del que se suposa que ja s'ha dit quasi tot, és important aportar un nou punt de vista o bé posar en circulació una font inèdita que faci referència a aquest personatge o temàtica. Aquest fou el cas que va motivar que el 2012 es presentés l'exposició “De Prada a Perpinyà. Pau Casals & el món de l'exili. Reportatges del fotoperiodista Jean Ribière (1944-1956)”, a cura d'Eric Forcada. La mostra fou un exemple de col·laboració transfronterera que va permetre accedir a un fons inèdit del fotoperiodista Jean Ribière (Niort, 1922-Perpinyà, 1989). Unes imatges que, a partir del magnetisme del músic Pau Casals, reflectien el dinamisme social, polític i cultural dels refugiats republicans a l'àrea de Perpinyà poc després de l'alliberament de França,

l'agost de 1944. A través de la figura del gran solista català, l'exposició seguia la història de la resistència de l'exili i possibilitava que el públic s'apropriés d'un recent aparegut patrimoni local que, alhora, posseeix una dimensió universal.

És molt clar, doncs, que la vocació de l'equipament ha estat i segueix essent que la programació temporal, i en especial les exposicions, contribueixi en el camp de la



Fig. 1. Inauguració de l'exposició temporal "Virigilio, Virgili Batlle Vallmajó. La radicalitat estètica d'un pintor català anarcosindicalista exiliat a Tolosa", octubre de 2011. Foto: MUME.

investigació i el coneixement sobre l'exili republicà. En aquest sentit, tot continuant en la línia de revelació de fons inèdits, el 2013 el MUME va rebre una donació de quasi cent seixanta dibuixos inèdits del gran il·lustrador de llibres, Josep Narro. Després d'un procés d'investigació i de curadoria fet per Eric Forcada, a finals de 2015 es van mostrar per primera vegada el conjunt sencer dels dibuixos en l'exposició "Josep Narro. Dibuir la veritat nua als camps del Rosselló (1939-1944)". Fou l'ocasió propícia per presentar un testimoni únic, de gran qualitat artística i d'una gran profunditat ètica que havia romàs inèdit fins a la dècada actual (fig.2). Josep Narro, sens dubte, va representar com ningú ho havia fet abans el sofriment als camps de refugiats d'Argelers, els Haras de Perpinyà, el Barcarès i Agde en el període 1939-1941 i, sobretot, les calamitats que van patir els infants indefensos, debilitats per les condicions infames de la reclusió. La realització d'aquella exposició fou un autèntic treball de memòria en recuperar una obra desconeguda i, simultàniament, suposava un homenatge als milers de refugiats, gràcies a l'herència rebuda d'aquest artista/testimoni.

En efecte, art i memòria han conformat la columna vertebral d'una programació temporal que, pel que fa al capítol expositiu, ha anat alternant les exposicions de caràcter històric, vinculades a l'exili republicà, amb altres relacionades amb aspectes més propers a l'actualitat i que fan referència a altres realitats i contextos històrics, o que opten per treballar des d'un perfil més reflexiu com, per exemple, va ser el cas de l'exposició "Fragments. A partir d'*Els emigrats* de W.G. Sebald". Un projecte audiovisual, a càrrec d'Anna Soler Horta, que naixia de la lectura d'una obra literària com *Els emigrats* de l'escriptor alemany W.G. Sebald, per part de la seva traductora al català.

Tal com corrobora aquest breu ventall d'algunes de les exposicions temporals realitzades al MUME, aquest caràcter inherent de l'exili a l'espècie humana, quasi sempre vinculat a causes i conseqüències violentes, permet ser un punt de partida per explorar i exposar multiplicitat de circumstàncies històriques que poden transcórrer en el decurs de quasi tot el segle XX. L'exposició "J'ai dessiné la guerre. La mirada de Françoise i Alfred Brauner", fruit d'una col·laboració amb la Université Blaise Pascal de Clermont Ferrand, és un exemple d'aquesta perdurabilitat en el temps dels desastres de la guerra. En aquest sentit, per exemple, l'exposició posava sobre la taula un retrat de les guerres a l'època contemporània a partir de dibuixos realitzats per infants atrapats en situacions de conflicte bèl·lic i que foren recollits, durant dècades, pel matrimoni Brauner, veterans de les Brigades Internacionals i, posteriorment, destacats activistes dels drets humans i la pau. Es podria afirmar, doncs, que l'exili com a constant universal ha estat i és el fil argumental que ha anat teixint un entramat d'exposicions que han fet possible dinamitzar l'activitat del museu. Qüestions històriques generals, temes aparentment secundaris però vinculats a l'exili, recuperació de fons artístics de gran valor testimonial o narracions visuals de la condició exílica que palesen els periples de les vides particulars han nodrit i nodreixen la producció expositiva del MUME. Aquest seria el cas d'una de les darreres exhibicions realitzades al MUME: "Camp dels Haras, 1939. Fontserè i Clavé a la llum de Martí Vivès". Exposició que narra l'itinerari de l'exili d'Antoni Clavé i Carles Fontserè i la seva vinculació amb el també artista, Martí Vivès. Un relat farcit d'obres pictòriques quasi inèdites del primer Clavé, combinades amb dibuixos també dels inicis artístics de Carles Fontserè i pintures del rossellonès Martí Vivès, al costat de documents històrics i treballs d'ordre gràfic i il·lustratiu dels, aleshores, esmentats joves Clavé i Fontserè. Supervivència, art i exili per explicar com s'esdevindrà l'experiència de l'exili que farà artistes a Fontserè i Clavé; especialment a aquest darrer que, en el transcurs del temps, aconseguirà un gran reconeixement internacional.



Fig. 2. Dibuixos de Josep Narro. Detall de l'exposició temporal "Josep Narro. Dibuixar la veritat nua dels camps del Rosselló (1939-1941)", novembre de 2014. Foto: MUME.

Així, doncs, tal com s'ha afirmat a l'inici d'aquest escrit, l'ús d'alguns exemples de les exposicions realitzades al MUME pensem que poden facilitar al lector de fer-se una idea del que significa per al MUME treballar en la cerca de les empremtes de l'exili tot partint de l'àmbit expositiu i, especialment, d'aquell més artístic. Un àmbit necessari que s'obre com una via d'accés a fi de copsar la rellevància de l'obra artística feta a l'exili o, en molts casos, l'obra en què l'exili n'és explícitament el motiu principal. Dit d'una altra manera, la necessitat de fer paleses les condicions del desarrelament i l'exclusió mitjançant eines pròpies del camp estètic. Normalment, es tracta d'una obra desconeguda i que no forma part de les narratives canòniques de l'art català o de l'estat espanyol. En aquest rescat hi vol participar al MUME des de l'àmbit expositiu complementant l'important treball que es fa des del camp historiogràfic/artigràfic com és el cas per exemple de dos dels articles que apareixen en aquest número 7 de la revista *Emblecat*: "Notes primeres sobre la sort dels artistes catalans a causa de la guerra civil", de Teresa Camps i Miró, i "Les primeres petjades de l'art modern en la València dels anys 40 i 50" de Felip González Martínez. Ambdós s'inscriuen en una línia de recerca que es proposa recuperar aquelles expressions artístiques que quedaren marginades, o gairebé en la desconeixença, a causa de les conseqüències polítiques que va imposar el triomf del franquisme i, també, com hem anat insistint al llarg del nostre text, a causa de les ambivalències de l'exili. És a dir,

l'experiència de l'exili com un estímul creatiu lligat a la supervivència psicològica i a la voluntat testimonial al mateix temps que era (i és) també un constrenyiment per gaudir d'una vida plena.

Bibliografia citada

Augé, Marc (2012), *La comunidad ilusoria*, Barcelona, Editorial Gedisa.

Maceira Ochoa, Luz (2012), *Museo, memoria y derechos humanos: itinerarios para su visita*, Bilbao, Universidad de Deusto.

Parramon Rubio, Pere; Prudon-Moral, Montserrat; Faxedas Brujats, M. Lluïsa; Fornés Alaiz, Roberto (2009), *Els diaris de Josep Franch-Clapers*, (cat.exp.), La Jonquera, Museu Memorial de l'Exili.

Rodríguez, Mari Carmen (2012), «Usages politiques des passés traumatiques en Espagne: muséohistoire de la Guerre Civile», en Rousseau, Frédéric (dir.), *Les présents des passés douloureux. Musées d'histoire et configurations mémorielles. Essais de muséohistoire*, París, Michel Houdiard Éditeur, p. 260-303.

Rodríguez, Mari Carmen (2013), «Du musée de la guerre à la guerre au musée. Quelques cas inédits de narrations franquistes», Mary, Julien / Rousseau, Frédéric (dir.), *Entre Histoires et Mémoires. La guerre au musée. Essais de Muséohistoire (2)*, París, Michel Houdiard Éditeur, p. 82-96.

Roigé, X., Boyà, J., Alcalde, G. (2010), «Els nous museus de Societat: redefinint models, redefinint identitats», Roigé, X., Boyà, J. i Alcalde, G. (eds.), *Museus d'avui. Els nous museus de societat*, Girona, ICRPC, p. 155-195.

Said, Edward W (2005), *Reflexiones sobre el exilio*, Debate, Barcelona.

Selles Rigat, Narcís (2011), *Virgilio. Virgili Batlle Vallmajó: la radicalitat estètica d'un pintor català anarcosindicalista exiliat a Tolosa* (cat.exp.), Catarroja/Perpinyà, Editorial Afers/Editorial Mare Nostrum.